

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

XƏLİLOVA Aysel ZAHİD QIZI

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İDMAN LEKSİKASI

5706.01 - Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AFTOREFERATI

BAKİ – 2014

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Lüğətçilik və Terminologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponətlər: **Nadir Baloğlan oğlu Məmmədli**
filologiya elmləri doktoru, professor
İlhamə Həbib qızı Hacıyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafinə «25 __» 11 _____ 2014-cü il tarixdə saat «__»-
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiasını
keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 3701143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, V
mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat «__» _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,

filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı¹ müasir dövrün tələblərinə cavab verən aktual bir sənəd kimi diqqəti cəlb edir. Bu sənədin tələblərinə müvafiq olaraq qeyd etməliyik ki, bu gün Azərbaycan yüksək sürətlə dünyaya inteqrasiya edir. Bu inteqrasiyanın fonunda ölkənin elmi və ictimai həyatında bir çox sahələrin inkişafı diqqəti cəlb edəcək qədər çoxdur. Bu prosesin tərkib hissəsi olaraq Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də ayrı-ayrı sahə leksikalarının və terminlərinin araşdırılmasından, dilimizin inkişafında onların oynadığı rolu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu gün ölkəmiz dünya idmanının əsas bir hissəsinə çevrilməkdədir. İdman sahəsində istifadə olunan yeni termin və sözlərin dilimizə daxil olması təbii bir prosesdir. Dünya proseslərinə ən fəal müdaxilə edən idmanın özünəməxsus leksikası sahə leksikaları sırasında xüsusi fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dilinə yeni idman terminləri intensiv şəkildə daxil olur. Daxilolma prosesi o qədər sürətlə baş verir ki, mətbuat orqanları yad dillərdən alınan terminləri ya olduğu kimi, ya da qeyri-peşəkar şəkildə "dilə uyğunlaşdırır" və "kütləviləşdirir". Məhz buna görə də idman leksikasının elmi araşdırılması aktualdır.

Son illər Azərbaycan dilçiliyində idman leksikasına dair məqalələr yazılmış, terminologiya problemlərindən bəhs edən elmi tədqiqat əsərlərində öləri məlumatlar verilmiş, fiziki tərbiyə və idman fakültələrində tədris vəsaiti rolunu oynaya biləcək lüğətlər tərtib edilmişdir.² Lakin idman leksikası dilçilik elminin aktual bir problemi kimi xüsusi tədqiqat obyektinə olmamış, dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində onun oynadığı rol geniş planda tədqiq edilməmiş, leksikologiyamızın inkişaf tarixindəki mövqeyi ətraflı araşdırılmamışdır.

Dilimizin lüğət tərkibindəki idmana aid söz və terminləri seçib toplamaq, sistemə salmaq, onları təsnif etmək, struktur-semantik, etimoloji xüsusiyyətlərini araşdırıb öyrənmək, ən başlıcası isə həmin

sözlərin Azərbaycan dilinin leksikasındakı yerini, rolunu və mövqeyini müəyyənləşdirmək və çıxarılan elmi-nəzəri nəticələr işin aktuallığını bir daha sübut edir.

Tədqiqatın obyektinə Azərbaycan dilində işlənən idman leksikasısıdır. Dissertasiyada bu sahədə mövcud elmi nəticələrə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın predmetinə Azərbaycan dilinin idman leksikasının leksik-semantik və struktur baxımından təhlilindən ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan dissertasiya işində Azərbaycan dilinin idman leksikası ilk dəfə olaraq ayrıca elmi təhlilə cəlb olunur, bu sahə leksikası sistemli şəkildə struktur-semantik istiqamətdə təhlil olunur. İdman leksikası ilə bağlı linqvistik proseslər struktur-semantik, leksik-qrammatik istiqamətlərdə üzə çıxarılır, terminoloji vahidlərin ifadə etdiyi anlayışlar leksikanın bu təbəqəsinin formal-qrammatik xarakteri açılır.

İlk dəfə olaraq, sahə leksikası hüdudunda funksionallaşma məsələləri, həmin terminlərin işlənmə-fəaliyyət proseslərində yeni dil hadisələrinin nəticəsi kimi üzə çıxarılır ki, bunları da tədqiqatın elmi yeniliyi kimi göstərmək olar.

Müstəqillik illərində idmana verilən üstünlüklər nəticəsində Azərbaycan dilində işlənən idman sözləri və terminləri ilə əlaqədar ümumi semantik proseslərin təhlilə cəlb edilməsi də işin elmi yeniliyini şərtləndirir.

Tədqiqat işinin əsas müddəaları.

1. Azərbaycan dilçiliyində idman leksikası haqqında kiçik məlumatlar verilsə də, o xüsusi tədqiqat mövzusu olmamış, geniş araşdırılmamışdır.

2. İdman leksikasının yaranması təxminən IV əsrə təsadüf edir. O dövrlərdə *güləş*, *çövkən*, *atçılıq*, *oxatma* kimi idman oyunlarının adları artıq mövcud idi.

3. İdman leksikasının fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, bu qrup sözlərin özünəməxsus əlamətləri də vardır. Dildə onların məcazlaşma imkanları daha çoxdur.

4. Bəzi idman terminlərinin istifadəsi zamanı morfoloji formaların yaratdığı dubletlər də özünü göstərir. İdman leksikasında yuva yaradan idman sözləri çox işləkdir.

5. Semantik dəyişmə nəticəsində idman terminlərinin metaforik, metonimik və funksional dəyişməsi baş verir.

6. İdman leksikasında türk və ümumşərq mənşəli terminlərin olmasına baxmayaraq, müasir Azərbaycan idman leksik sisteminin əsasını Avropa mənşəli söz və terminlər təşkil edir.

8. İdman leksikasının mətbuat dilindəki vəziyyəti sabit deyil.

¹ Ədəbiyyat qəzeti, 12 aprel 2013, 13-cü nömrə.

² Balayeva V.G. Azərbaycan dilində olan bədən tərbiyəsi və idman terminləri haqqında. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, "APİ"-nin nəşri, 1988, səh.301

9. Azərbaycan dilində beynəlmiləl terminlərin əksəriyyəti ingilis və rus mənşəlidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasının əsas məqsədi Azərbaycan dilində idman leksikasının inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən, onun Azərbaycan dilinin leksik sistemindəki rolunu və yerini müəyyənləşdirilməsindən, eləcə də idman leksikasının tətbiqi problemlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Dissertasiyada aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- termin və onun təsviri aspektlərinin mahiyyətini açmaq;
- müasir Azərbaycan ədəbi dilinin strukturunda idman leksikasının yerini müəyyən etmək;
- idman leksikasının spesifik cəhətlərini üzə çıxarmaq;
- Azərbaycan dilinin idman terminoloji vahidlərinin yaranma yol və üsullarını təsvir etmək;
- KİV-dəki vəziyyətini araşdırmaq
- idmanla bağlı sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- bu sahənin terminologiyasını dövrləşdirmək, bu leksikanın idman sözlərinin və terminlərinin inkişafını izləmək, onları təsnif edərək sistemə salmaq;
- bu sahəyə aid dil vahidlərinin struktur cəhətlərini müəyyənləşdirmək, onların söz yaradıcılığı prosesindəki yerini aşkar etmək;
- idman terminlərinin semantik təbiətini açmaq, onların qrammatik strukturunu, bu sahədə funksional qanunları, paradoksal situasiyaları müəyyən etmək; idman terminlərinin milli və beynəlmiləl cəhətdən nəzərdən keçirməklə onların semantikasını dəqiqləşdirmək;

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində təsviri, müqayisə, müşahidə, linqvistik metodlar; struktur-semantik (komponentlərin təhlili metodu), həmçinin leksikoqrafik təsvir metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti terminologiyada ümumi problem kimi idman terminologiyasının elmi-nəzəri məsələlərini təhlil etməkdən ibarətdir. Dissertasiyada Azərbaycan dilində işlənən idman sözlərinin, termin-anlayışların yeri müəyyənləşdirilmişdir. Dissertasiyanın nəticəsi praktik material olaraq üzə çıxır ki, bu materiallar əsasında çoxaspektli kompleks idman lüğətlərini tərtib etmək olar; bundan əlavə, digər terminoloji lüğətlərin, həmçinin filoloji lüğətlərin tərtibində də bu materiallardan istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın nəticələri leksikoqrafiya, terminologiya fənlərinin tədrisində faydalı sayıla bilər. Dissertasiyanın nəticələrindən həmçinin idmanın nəzəriyyəsinə və müxtəlif sahələrinə aid aparılan elmi təhlillər prosesində, həmçinin bədən tərbiyəsi və İdman Akademiyasında, digər universitetlərin hərbi xidmətə hazırlıq fakültələrinin tədris prosesində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Ən qədim mənbələr kimi Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsəri, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və folklor nümunələri, izahlı lüğətlər, Azərbaycan, türk, rus dilçilərinin bu problemlə bağlı tədqiqatları, terminoloji lüğətlər və s. götürülmüşdür, bu mənbələr əsasında idman terminlərinin formalaşma və inkişaf tarixi izlənilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Lüğətçilik şöbəsində hazırlanmışdır. Mövzu ilə əlaqədar 11 məqalə, 2 tezis və “İdman terminlərinin izahlı lüğəti” dərc edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi girişdən, iki fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından və qısa idman terminləri lüğətindən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş”ində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, aprobasiyası haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslə “**Azərbaycan idman leksikasının formalaşması və inkişafı tarixi**” adlanır. Bu fəsildə idman leksikasının tədqiqi məsələləri, yaranma tarixi və inkişafı, fonetik, qrammatik və semantik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.

İdman leksikasının tədqiqi məsələlərinə toxunmazdan əvvəl leksikanın mahiyyəti, onun dilçilik sahəsindəki yeri və vəzifəsi haqqında danışmaq daha məqsədəuyğundur. “Leksika dildə olan sözlərin cəminə deyilir. Başqa sözlə, dildə olan bütün sözlər birləşib dilin leksikasını əmələ gətirir... Leksika dilin bazisli səviyyələrindən hesab olunur. Onun əsas vahidi sözdür”.¹ Bir çox dünya dilçiləri "söz" anlayışının mövcud olmadığını²...

¹ A. Axundov. Ümumi Dilçilik. Bakı, "Maarif", 1988, səh. 157.

² Щерба Л. В. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л. Наука, 1970, с. 175

¹ Фердинанд де Соссюр. Заметки по общей лингвистике. М., Прогресс, 1990, с. 107

² Реформатский А. А. Введение в языковедение. М. 2008. с. 60.

³ A. Axundov. N. Məmmədov. Dilçiliyə giriş. "Maarif", Bakı, 1980, səh. 100

"söz"ün bizim təsəvvürümüzdəki dilin konkret vahidi ilə uyğun gəlmədiyini söyləsələr də¹, onların dilin məna daşıyan müstəqil vahidi olduğunu deyən, onun nominativ xarakterini səciyyəvi xüsusiyyəti kimi vurğulayan² alimlər də olmuşdur.

Azərbaycan dilinin idman leksikası xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyətindən doğan zəngin və rəngarəng leksik-semantik söz qruplarını təşkil edir. Onlar dilimizin zənginləşməsində xüsusi rol oynayır, çünki fikrimizcə sözün dil üçün əhəmiyyəti olduqca böyükdür, "sözsüz heç bir fikir ifadə oluna bilməz"³. Ümumi leksikanın içərisində hər bir elmi-sahə terminləri xüsusi yer tutur və bunlar ayrıca sistem yaradır. Bu, terminoloji sistem adlanır və bu sistemin xüsusi dili olur. Ümumi terminoloji sistemin bir hissəsi olan idman terminologiyası idman sahəsinə aid olan leksikanı deyil, ümumilikdə ədəbi dilin ümumi leksik fondunda da öz rolunu oynamaqdadır.

Tədqiqat işinin **1.1 yarım fəslində idman leksikasının tədqiqinə dair mülahizələr** nəzərdən keçirilmişdir. Məlum olur ki, bu sahədə xeyli iş görülmüşdür. Bir sıra tədqiqatçılar idman terminlərinin mənşəyi, yaranması və inkişaf tarixini, ayrı-ayrı sözlərin terminə çevrilməsi prosesini və elmi nitqə inteqrasiyasını araşdırmışlar. İdman terminlərinin istifadəsinin xüsusiyyətlərini öyrənməklə yanaşı, idman müəllimlərinin nitq mədəniyyətinə dair monoqrafiyalar yazmışlar. Bir sıra dillərdə idman terminlərinin yaranması tarixi, idman terminologiyasının inkişaf problemləri xüsusi tədqiqat obyektinə olmuşdur. Авакова А., Джонур В., Гайсина Р., Молдатаев Е., Карибаева А., Шалгин Ф., Mustafa Ö və başqalarının əsərlərində bu məsələlərdən bəhs olunur.

Terminologiya sahəsində zəngin təcrübəsi olan Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif sahələrin terminlərinə dair çox qiymətli əsərlər yazılmasına baxmayaraq, idman sözləri və terminləri xüsusi araşdırma mövzusu olmamışdır. Bir sıra kitablarda təsadüf etdiyimiz elmi mülahizələri və bir neçə məsələni nəzərə alaraq, idman terminlərinin tədqiqi haqqında xüsusi monoqrafiya, dissertasiya və dilçilik əsərləri yaranmamışdır. Doğrudur, ayrı-ayrı idman sahələri haqqında həmin sahənin öz mütəxəssisləri müəyyən tədqiqatlar aparmış, sözlər, terminlər haqqında fikirlər söyləmiş, lüğətlər tərtib etmişlər ki, bu da özlüyündə mövzunun tədqiqatında ilkin mənbə rolunu oynamışdır. Azərbaycan dilində işlənən idman leksikası

haqqında məqalələr yazılmış, bəzi xalq oyunları tədqiq edilmiş, bir sıra lüğətlərdə idman terminləri tam əhatə olunmasa da, onların mənası izah olunmuşdur.

İdman sözləri, oyun adlarının yaranma tarixinə ilk dəfə "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanında¹ rast gəlsək də, dissertasiyamızın sonrakı bölümündə Mahmud Kaşğarının "Divani-lüğət-it-türk"² əsərində idman leksikasına dair verdiyi bilgiləri ətraflı şərh etməyə çalışmışıq. Professor İ.Məmmədli oyun adlarını etnoqrafik leksikanın tərkib hissəsi kimi araşdırmış³, "Qəzet dilinin leksikası"⁴ monoqrafiyasının "Qəzet leksikasında idman və bədən tərbiyəsinə aid terminlər" bölməsində müasir dövrdə idmanın inkişaf etdiyindən bəhs etmişdir. Dilimizin leksik quruluşundan bəhs edən tədqiqatçı H.Həsənov bu məsələyə dair "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası" kitabında yazmışdır.⁵ Müəllif idmanla əlaqədar terminləri müvafiq tematika üzrə müəyyən qruplara ayırır, buraya idmanın növləri, onun keçirildiyi yerlər, idman maşınları, alətləri, yarış növləri, həvəsləndirici amillərlə bağlı sözləri aid edir. V.Balayevanın "Azərbaycan dilində olan bədən tərbiyəsi və idman terminləri haqqında"⁶ məqaləsini də qeyd etmək lazımdır. Müəllif idman terminoloji vahidlərini bir neçə leksik qrupa ayırır. İdman leksikasında terminlərin başqa dillərdən alınması prosesini araşdırarkən bu sahədə tədqiqatçı prof. S. Sadiqovanın tədqiqatlarına diqqət yetirilmişdir. S.Sadiqova milli dillərin terminologiyasında terminin başqa dillərdən alınmasının fasiləsiz olduğunu qeyd edir...⁷ S.Hüseynovun "İzahlı idman terminləri lüğəti"⁸ kitabı da diqqəti cəlb edir. Dissertasiyanın bu bölümündə həmin müəllimlərin əsərlərinə müəyyən münasibət bildirilmişdir.

Dissertasiyanın **I fəslinin ikinci yarım bölməsi "İdman leksikasının yaranma tarixi və inkişafı"** adlanır.

İdman leksikasının yaranma tarixi və inkişafının tədqiqi də xüsusi

¹ Kitabi- Dədə Qorqud. Bakı, "Yazıçı", 1988

² R. Genç. Kaşğarlı Mahmudə görə XI yüzilyda türk dünyası. Ankara, 1977, səh.302-365

³ İ.Məmmədov. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı, "Xəzər", 2006, səh.125

⁴ İ. Məmmədov. Qəzet dilinin leksikası". Bakı, "Elm və Təhsil". 2010, səh.62

⁵ H.Həsənov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, "Maarif". 1988, səh.190

⁶ V.G.Balayeva. Azərbaycan dilində olan bədən tərbiyəsi və idman terminləri haqqında.

Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, "APU". 1988, səh.300-301

⁷ S.Sadiqova . Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, "Elm". 2011, səh.105

⁸ S. Hüseynov.İzahlı idman terminləri. B., Yazıçı, 2009

əhəmiyyət kəsb edir. İdmana aid söz və terminlərin yaranma tarixini araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu sahə leksikasının yaranması təxminən IV-V əsrlərə təsadüf edir. Bunu folklorumuzun zəngin sərəvəti olan “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanında rast gəldiyimiz idman sözləri sübut edir:

“Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiyinin yerliyi olan, acığı tutan qara daşı külləylən, bığını boynu dalında yeddi dəfə düyünlənən, igidlər igidi, Qazan bəyin qardaşı Qaragünə çaparaq yetişi: “Çal qılıncını, qardaşım Qazan, yetdim!” – dedim.”¹

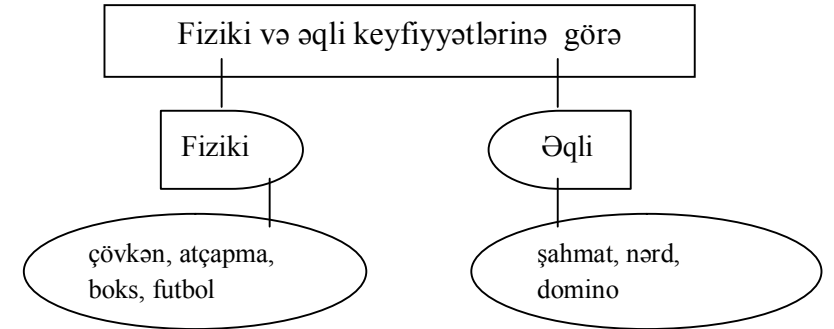
Şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın ən qədim nümunələrində idman sözlərinə rast gəlmək mümkündür. Yazılı ədəbi nümunələrdə terminin adı sadəcə çəkilmir, ondan poetik bir vasitə kimi istifadə olunur. Başqa sözlə idman terminləri yazıçının leksikası kimi təzahür edir.

Mən ölsəm saç yolar dağların cəni
Ağlayar bir ana, bir bacı kimi
Təbiət düşünər, düşünər məni
Bir fiqur itirən şahmatçı kimi²

İdman terminlərinin və sözlərinin formalaşma tarixi çox qədimdir və demək olar ki, dünya dillərinin qədim layındakı sözlərin müəyyən qismində idmanla əlaqədar yaranan leksik vahidlərdir.

Dissertasiyada Mahmud Kaşğarının¹ və M.Köymenin² tədqiqatlarından bəhrələnərək qədim əqli, və fiziki “şahmat”, “nərd”, “dama”, “çenqli – menqli”, “münğüz- münğüz”, “tepük”, “büzüşmək” (halay “köçürmə oyun”, “Ütüş”, “Ceviz”, “At yarışları”, və “çevgan” və s.² kimi idman növlərinin leksikonumuza daxil olması prosesinə də diqqət yetirilmiş və idman terminlərini və sözlərini fiziki və əqli keyfiyyətlərinə görə də qruplaşdırmışıq:

Sxem 1 :

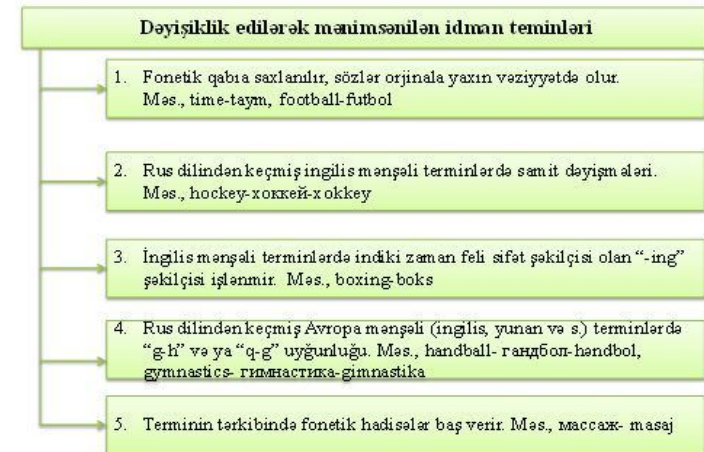

Azərbaycan idman leksikasının tarixi inkişafını izləməkdə, öyrənməkdə bu əsərlərin çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Həmin söz və terminlər ədəbi-nəzəri fikrin inkişafında, ədəbi dilimizin, terminologiyamızın tarixində əsaslı rol oynayır, dilimizin idman terminologiyasını zənginləşdirir, həm də bu idman növlərinin o zamandan xalq arasında da geniş yayıldığını göstərir.

Tədqiqat işinin I fəslinin üçüncü yarım bölməsində **idman leksikasının fonetik, qrammatik və semantik xüsusiyyətləri** ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir.

Diqqəti cəlb edən **fonetik xüsusiyyətləri** aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

Sxem 2.

¹ Kitabi - Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, s.3

² M.Araz. “Atamdan yadigar nəğmələr”. Bakı. 1965. səh.136.

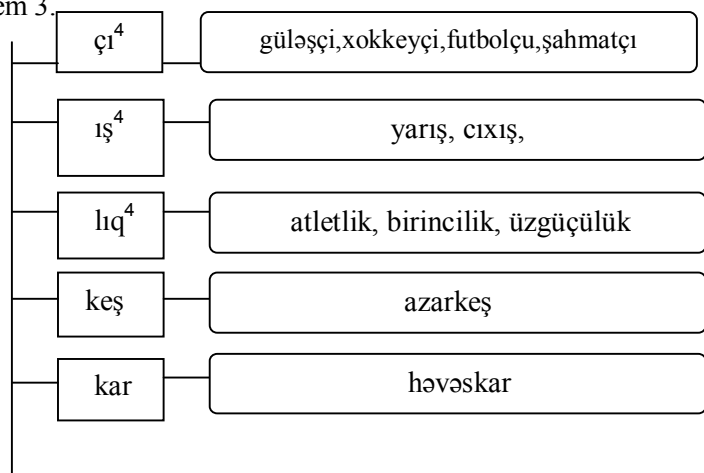
² Reşat Genç. Kaşğarlı Mahmud görə XI yüz ildə türk dünyası. Ankara, 1977

²Köymen M. Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı. Tarih Araştırmaları Dergisi, C. V., Sayı 8-9, Ankara, 1970

Dissertasiyada dəyişiklik edilmədən mənimsənilən idman terminlərinin sxemi də göstərilmişdir.

İdman leksikasının **qrammatik xüsusiyyətləri də** maraqlıdır. Azərbaycan dilinin idman sözlərinin bir qismi düzəltmə yolla yaranır. Dilimizin məhsuldar şəkildələri bu baxımdan aktiv funksiyanı yerinə yetirir:

Sxem 3.

İdman sözlərinin başlıca struktur xüsusiyyətlərindən biri də müxtəlif nitq hissələri əsasında yaranmasıdır, məsələn:

Saylardan qurulan idman sözləri: *VIII tur I tur, II liqa, 100 metrlik qol, 6 medal, 1:2 hesabı ilə və s. Belələrini rəqəmli idman terminləri adlandırmaq olar. 1 m-lik qüllə, 3 m-lik qüllə, 5 m-lik qüllə, 7,5 m-lik qüllə, iki xal, iki dövr irəli, iki cərimə, 23 metrlik xətt, iki xizək izi, 200 metrlik nişan və s.*

Реформатски А. leksikanın qrammatik quruluşunu araşdırarkən sahə leksikasına aid lüğət fondunun elementi kimi sözlərin tiplərini müəyyənləşdirmişdi. Alim rus dilinin leksik vahidlərini tiplərinə, funksiyalarına, sözü və anlayışı adlandırma, cümlə üzvü olma qabiliyyətinə görə xüsusi cədvəl qurur¹. Bu problem üzərində düşünərkən idman leksikasında aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirdik:

Sxem 4

Sözlərin tipləri - Funksiyaları	İfadəsi	Adlandırma qabiliyyəti	Cümlə üzvü olma qabiliyyəti
1 Nitq hissələri (isim, sifət, zərf, fel)	+	<i>güləş, cəld, sürətli, qaçmaq</i>	+
2 Əvəzlilər	+	<i>o, özü, bir-birlərinə</i>	+
3 Saylar	-	<i>IV tur, II Liqa</i>	+
4 Xüsusi sözlər	-	<i>ən, daha, və, ilə, moto, velo, çıl, lıq</i>	-
5 Hiss-həyəcanla bağlı olan sözlər (nidalar)	-	<i>urraa, yuuuuuh, aha, ay ay ay,</i>	-

Исхакова X. yazır, “terminlərin quruluş cəhətdən mürəkkəbliyi nə qədər çətinlik yaradırsa, sadə terminlər bir o qədər də elmi təfəkkür tərzinə (elmi üsluba) aydınlıq, səlislik və dəqiqlik gətirir. Buna görə də terminoloji sistemin quruluş baxımdan təhlili müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən sayılır”¹

Azərbaycan dilində idman terminləri sintetik və analitik yolla yaranır. Buna görə də həmin terminləri quruluşuna görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

¹ Реформатский А. А. Введение в языковедение. М. 2008. с. 138

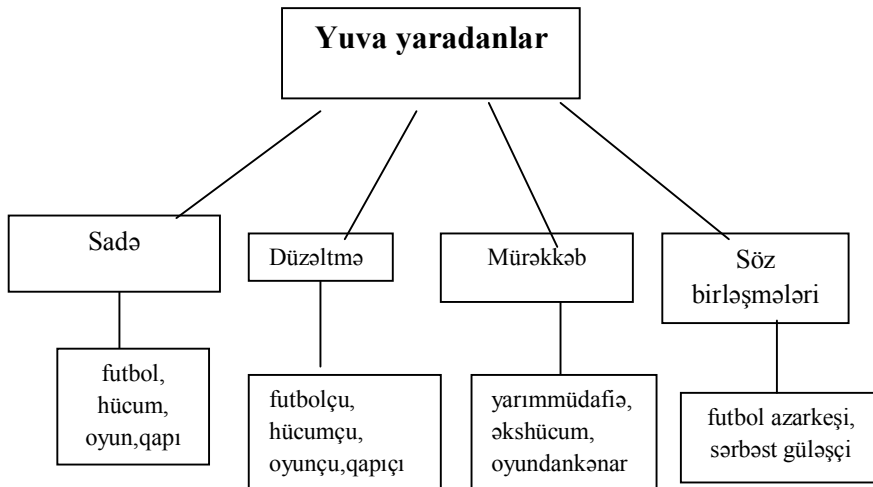
² Исхакова X. Структуры терминологических систем. //Тюркские языки. М., 1987, с. 125.

Sxem 5.

Azərbaycan dilində yuva yaradan idman sözləri çox işləkdir və sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə olunur. Yuvadaxili bir çox idman terminləri birləşmələrdən ibarətdir və bəzən də mürəkkəb quruluşa malikdir.

Sxem 6

Tərkibindəki sözlərin iştirakına görə də belə sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Sxem 7:

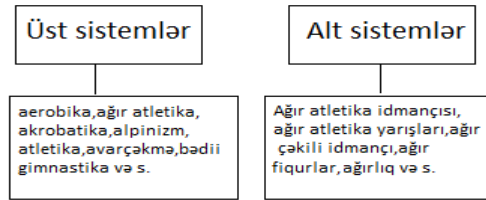
Dilimizdə komanda formasında olan terminlər və ifadələr də üstünlük təşkil edir: “*Qaçaraq marş!*”, “*Qaçaraq sıxlaş!*”, “*Boks!*”, “*At!*”, “*Tulla!*”, “*Oldu!*”, “*Dəydi!*”, “*İki cərgə düzül!*”, “*Ağırliq sayılır!*”, “*Ayağı götür!*”, “*Start!*”, “*Finiş!*” və s.

Dissertasiyanın ikinci fəslində “**Müasir Azərbaycan idman leksikasının sahələri, mənbələri və yaranma üsulları**” adlanır. Bu fəsilə idman sahələri və onların dildə əksi, idman leksikasının mənbəyi və yaranma üsulları, alınma idman terminləri, onların mənimsənilməsi üsulları, beynəlmiləl idman terminləri, idman leksikası KİV-də və Azərbaycan dilində idman terminlərinin leksikoqrafik təsviri istiqamətləri tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Dissertasiyanın 2.1 yarım fəslində “**idman sahələri və onların dildə əksi**” adlanır.

Dil əşya və hadisələri inikas etdirən “məlumat” anlayışı ilə sıx əlaqədədir. İdman fəaliyyət sahələrinin rəngarəngliyi sayısız-hesabsız idman növlərinin meydana gəlməsinə və beləliklə, yeni terminlərin meydana çıxmasına və idmana dair terminoloji leksikanın artıb-çoxalmasına gətirib çıxarır. İdman növləri üzrə terminlər üstsistem təşkil edir, ayrı-ayrılıqda həmin növlərdə birləşən terminlər isə altsistem yaradır.

Sxem 8.

Azərbaycan dilində olan idman leksikasının əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, ona aid olan sözlər ayrı-ayrı sahələri əhatə edir. Professor F. Veysəlli yazır: “Sözlərin sahələr üzrə düzümü müxtəlif dilli xalqlarda müxtəlif cür olur...”¹ Doğrudur, müxtəlif dillərdə idman leksikasına aid olan sözlərə nəzər saldıqda görürük ki, idman sahələrinə aid olan terminlər dünya dillərində əksəriyyəti eynilik təşkil etsə də, xalqın özünə aid olan idman oyun adları da var. Tədqiqat prosesində sahələr üzrə Azərbaycan dilində idmana aid terminoloji vahidlər qruplaşdırılmış və sistemə salınmışdır ki, bu da həmin sahə leksikasını geniş səpgidə öyrənməyə şərait yarada bilər. Hər şeydən əvvəl, idmanın sahələri üzrə özünü göstərən qüsurlu cəhətlər də aradan qalxır, eyni prinsiplərə əsaslanan terminlər sistemi yaradılır. Biz bu yolla idman terminologiyasında olan ardıcılığı gözləyirik.

Tədqiqatda sahələr üzrə təsnifat aşağıdakı ardıcılıqla aparılmışdır. Həmin terminoloji sistemi aşağıdakı kimi təsvir etmək olar: *Aerobika, Ağır atletika, Avarçəkmə, Avtomobil, Alpinist, Akrobatika, Basketbol, Vaterpolo, Bilyard, Boks, Buycer, Cüdo, Qılıncoynatma, Velobol, Voleybol, Üzgüçülük, Qaçış, Güləş, Xizək, Su idmanı, Həndbol, Motobol, Paraşütçülük* və s. Dilimizdə elə idman növləridə mövcuddur ki, həmin növlər də öz ətrafına terminoloji leksika toplaya bilmişdir. Məs: 1) *Əsas gimnastika (gigiyenik gimnastika)*; 2) *İdman gimnastikası (akrobatika və bədii gimnastika)*; 3) *Köməkçi gimnastika (istehsalat və müalicə gimnastikası)*.²

Tədqiqatımızda idmanın sahələrini əks idmana aid söz və ifadələrin mənalı müəyyənləşdirilmiş, sözlərə, terminlərə təyinat verilmişdir. Ən başlıcası isə idman növlərinin terminoloji vahidlərin unifikasiyası, onların nizama salınması, standartlaşdırılması yolları müəyyənləşdirilmişdir.

¹ F. Veysəlli. German dilçiliyinə giriş., Bakı. 2011., səh.136

² Сабиров Ю.А. Англо-русский словарь гимнастических терминов. М.: Рус. Яз., 1985, с. 36, 42,155.

Dissertasiyanın 2.2. yarım fəslə "idman leksikasının mənşəyi yaranma mənbələri və üsulları" aşıdırılır.

Dilimizin idman terminlərinin xüsusiyyətlərindən biri onların mənşəyi ilə əlaqədardır. “İdman terminlərinin mənşəyini fiziki tərbiyənin tarixində, idman növünün özündə axtarmaq lazımdır”.¹ İdman anlayışları qərbdə və şərqdə geniş dairədə yayıldığı üçün həmin anlayışların ifadəsinə çevrilmiş terminoloji vahidlər də mənşəcə müxtəliflik yaratmışdır. Azərbaycan dilində işlənən idman terminlərini mənşə baxımından üç qrupa ayırmaq olar:

1. Milli mənşəli idman terminləri. (Belə terminləri tarixilik baxımından iki qrupda izah etmək olar: a) Azərbaycanın qədim idman terminləri; məs. fənd adları, cıdır adları, oyun və oyunla bağlı adlar, pəhləvanlarla bağlı sözlər və s. b) Azərbaycanın müasir idman terminləri.

2. Ümumşərq mənşəli idman terminləri: a) söz şəklində keçənlər: *hakim, hücum, xana* və s.; b) mürəkkəb söz şəklində olanlar: *onbirmetriklik, estafetötürən, yerdəyışmə* və s.; c) Qoşa söz şəklində: *əks-hücum, əks-oynun, əks-tutma* və s.; d) söz birləşməsi şəklində: *hərəkət sürəti, sürətli eniş* və s.

3. Avropa mənşəli idman terminləri. a) İngilis mənşəli: *futbol, basketbol, həndbol, pas, rinq, boks, qolf, softbol, sport* və s.;

b) fransız mənşəli: *estafet* və s.; c) Alman mənşəli: *ştanq, Əlavə et* d) İtalyan mənşəli: *dama, salto, atlet* e) Yunan mənşəli: *gimnast, stadion, akrobatika* və s.; f) Rus mənşəli: *konki, brus, bulava* və s. (Siyahı davam edə bilər). Bu terminlərin işlənmə tezliyi nəzərə alınır.

İdman leksikasının tədqiqi istiqamətində öncə milli mənbələrin araşdırılması əsas önəm daşıyır. “Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi əsasında terminlər yaradılması ilə əlaqədar, xüsusən, xalq dilinin dərinədən öyrənilməsi zəruriyyəti qarşıya çıxır. Xalq dili qayğı və həssaslıqla tədqiq edilməli, öyrənilməlidir. Dil inkişafında onun əsas mənbə, tükənməz məxəz olduğu unudulmamalıdır”.²

Dilin öz sözləri terminə çevrilir. Azərbaycan dilinin öz sözlərindən idman termini kimi istifadə olunur. Sözlərlə bağlı idman terminlərinin əksəriyyəti hərəkət adlarından ibarət olur. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki idman leksikasını mənşə baxımından aşağıdakı kimi

¹ Hüseynov S. İzahlı idman terminləri, B., Yazıçı 2009. səh. 6.

² Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı. Elm. 1973. səh. 56.

qruplaşdırmaq olar:

Hərəkət və proses adları felin leksik mənalardan biri olan hərəkət fellərindən əmələ gəlir .Məs: *qaçma, tullanma, üzmə, sürüşmə*

Belə idman sözləri -ma, -mə şəkilçiləri vasitəsi ilə düzəlir.

-ma, -mə şəkilçili idman terminləri üç formada üzə çıxır:

Sxem 9.

Söz formasında	Mürəkkəb söz formasında	Söz birləşməsi formasında
hoppanma, yellənma,	yerdəyişmə	üstə çıxma, sudan çıxma,

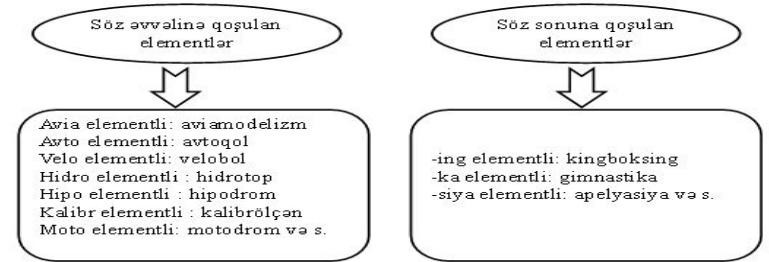
İdman leksikası öz sözlərinin və terminlərinin müəyyən bir hissəsini şərqdən götürüb “dillərin lüğət tərkibinə ərəb, fars, rus dillərindən çoxlu söz və ifadələr daxil ola bilmişdir.”¹ Azərbaycan ədəbi dilində funksionallarmış ərəb və fars mənşəli terminlərin struktur tiplərinin, əsas anlayış sahələrinin tədqiqi dilimizin arxaik termin fondu, yaradıcılığı, sistemini, bu dillərin qarşılıqlı əlaqələrini, münasibətlərini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şərq dillərindən keçən terminlərinin quruluş görüntüləri fərqlənir. Məs: İki müxtəlif sait qoşa işlənir: *dairə*, İki müxtəlif samit qoşa işlənir: *təhlükə, zərbə, künc*. Ahağ qanunu pozulur: *meydan, divar, hakim, məsafə, cəza, müdafiəçi və s.*

Qeyd edək ki, Avropa mənşəli idman leksikasına aid sözlər dilimizin termin yaradıcılığında fəal iştirak edir, amma bu zaman həmin sözlər sözdüzəldici elementə çevrilir və yeni vəzifə qazanır. “yunan və latın dillərinin kök - şəkilçi sistemi arasındakı daxili əlaqələr inkişafdan qaldığı üçün dil elementləri sabitliyini qoruyub saxlayır və həmin elementlərdən hətta müxtəlif linqvistik sistemli dillərdə eyni şəkildə istifadə edilir”.² Həmin elementlər son və ön şəkilçi kimi işlənir. Belələri mürəkkəb quruluşda çıxış edir. Biz bu elementləri sxem şəkildə işləmişik:

¹ Ə.Zahidi . Müasir Ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı. "Elm". 1977.səh. 147 .

² Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı, "Elm", 1997, səh. 68.

Sxem 10.

Azərbaycan dilinə müxtəlif mənşəli terminlərin keçid yolları düz xətt üzrə inkişaf etmişdir. Məsələn:

Sxem 11.

Fransız dili	Alman dili	Rus dili	Azərbaycan dili
rapire	rapier	rapura	rapura
tournoi	turnier	turnir	turnir
champion	champion	çempion	çempion

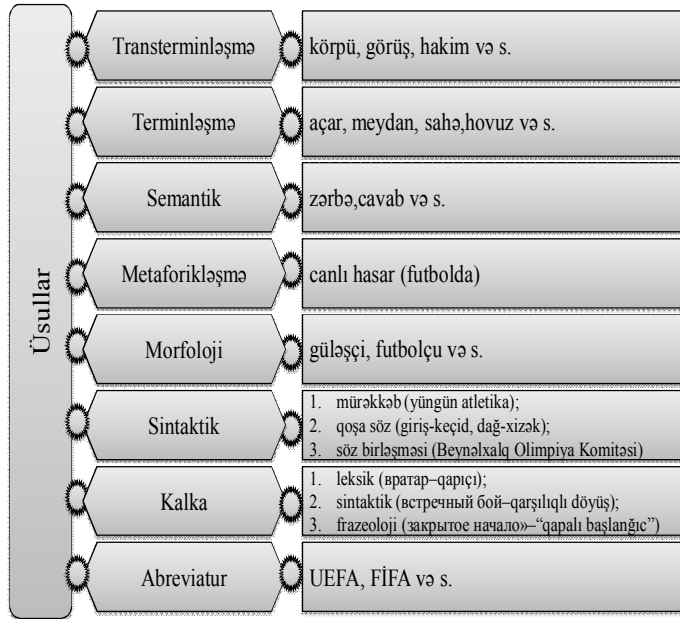
Latın dili	İtalyan dili	Rus dili	Azərbaycan dili
finalis	finale	final	final

Avropa mənbələrindən qaynaqlanan bu terminlər dilimizin daxili müvazinətini əsla pozmur, əksinə, Azərbaycan dilinin leksik sisteminin qanunauyğunluqlarına da tabe olur; yeni leksemlər lüğətlərin semantik strukturuna yenilik gətirir, yeni terminoloji sahələr formalaşır.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini, idman dilini yeni terminlər də zənginləşdirir. Müasir idman növlərinin indi sayı 30-a çatır. Məs: *badminton, bayk, skuter, skeytbort, pley-off, tay-breyk, draft, bodibilder, kikkokser və s.*

İdman leksikasına sözlər və terminlər aşağıdakı üsullarla daxil olur:

Sxem 12.

Semantik üsulla termin yaradıcılığı prosesində yaranmış anlayışı ifadə etmək üçün dildə əvvəlcədən mövcud olan müxtəlif məzmunlu leksik vahidlərə yeni mənalara verməklə elmi-texniki anlayışlar yaradılır.

Sintaktik üsulün köməyiylə yaradılmış idman terminləri formasına görə mürəkkəb, qoşa söz və söz birləşməsi şəklində təzahür edir:

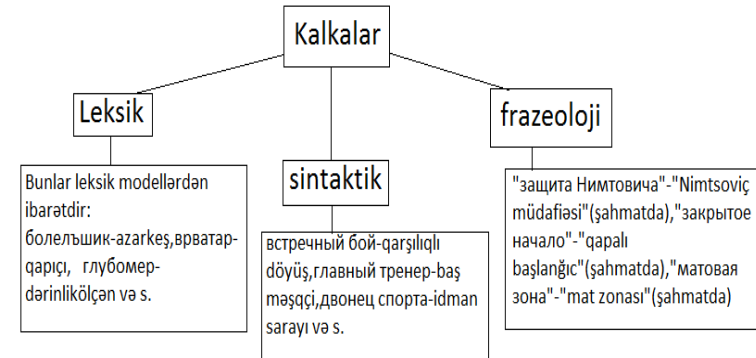
- mürəkkəb söz şəklində.
- qoşa söz şəklində.
- söz birləşməsi şəklində.

R.Budaqov yazır ki, kalkalar-alınmanın xüsusi bir növüdür. Bu, müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsasını almıyan sözlərdir.¹

Kalka üsulu ilə başqa dillərin idmana aid söz modelləri Azərbaycan dilinə həm leksik, həm sintaktik, həm də frazeoloji vahidlər şəklində çevrilmişdir.

¹ Budaqov R.A. Dilçiliyə dair ocerklər. B., Azərənşr, 1956, s. 292

Sxem13.

Azərbaycan dilinin idman leksikasında abreviaturlar şərti ixtisarlardan yaranır. Bunlar terminoloji sistemin zənginləşməsində də olduqca faydalı vahidlərdir. M.Adilov yazır ki, "abreviasiya söz yaradıcılığıdır"¹. Abreviasiya hadisəsinin məhsulu olan abreviaturlar dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Leksik abreviaturlar dilin digər sözlərinə aid bütün xüsusiyyətlərə malik olur.

Qeyd edək ki, dilin lüğət tərkibi nisbətən "qapalı olmayan" sistemdir. Buna görə də bütün dillərin leksikasında alınma sözlərə rast gəlmək olur. İdman alınma terminlərinin böyük əksəriyyəti məna ilə birlikdə alınır. Milli dillərin terminologiyasında terminin başqa dillərdən alınması fasiləsiz bir prosesdir "İnformasiya mübadiləsi prosesində həmin terminlər milli çərçivədən çıxır"².

Terminlərin alınması üçün ilkin əsas yaranır. İdman terminlərinin də Azərbaycan dilinə mütəmadi gəlişi bir linqvistik-mədəni hadisə kimi qiymətləndirilməlidir.

Dissertasiyanın 2.3.1. yarımfaslında "**Beynəlmiləl idman terminləri**" araşdırılır. İdman dünyada və dünya dillərində beynəlmiləl xarakter daşıyır. Ona görə də lokal dairədən kənarında bir çox idman anlayışları və terminləri beynəlmiləl səciyyəlidir. Strukturuna görə

¹ Adilov M. Azərbaycan dilində abreviasiya və abreviaturlar. Bakı, "Elm". 2010, səh.168

² Sadiqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, "Elm" 2011, səh. 114

əcənəbi prototipindən demək olar ki, fərqlənməyən bu terminlər internasionalizmlərdir. Onlar milli termin, leksəm, söz birləşməsi, təsviri ifadə vasitəsi ilə əvəz etmək mümkün deyil. İdman terminologiyasında da beynəlmiləl terminlərin bir çoxu ön şəkildə birlikdə mənimsənilmişdir. Beynəlmiləl idman terminləri quruluşuna görə sadə, düzəltmə, mürəkkəb, qoşa söz və söz birləşməsi formasında olur.

Sxem 14.

Beynəlmiləl idman terminlərini struktur-semantik cəhətdən öyrənməyin böyük faydası vardır.

Dissertasiyanın **2.4. yarım fəslə "İdman leksikası KİV-də"** adlanır.

Mətbuat dili, xüsusən də qəzetlərin dilində terminlər, o cümlədən idman terminləri başlıca yer tutur. Xüsusi idman qəzetləri ilə yanaşı, digər qəzetlərin bir səhifəsi idmanın müxtəlif sahələrinə həsr edilir. Bu da görüldüyü kimi idmanın Respublikamızda daha aktual olduğunu göstərir.

İdman terminlərinin və termin birləşmələrinin əksəriyyəti geniş oxucu (idmansevərlər) tərəfindən başa düşülür. Bu, koqnitiv baxımdan

çox əhəmiyyətlidir. Mətbuat dilini araşdırarkən əsasən aşağıdakıların üzərində dayanırıq:

1) Şəhər adı idman klubunun adına çevrilir. Məs.: *"Qəbələ" yeni çempionata tam hazırdır*" (525-ci qəzet.4 avqust,2012 – ci il) ; *"Qəbələ" də sənin mövqeyindən çıxışı edən kifayət qədər yaxşı futbolçu var*" (yenə orada); *"Gözlənilmədən səfərdə "Lokomotiv"ə minimal hesabla yenilən "Neftçala"nın qələbə seriyası Bakıda qırıldısa, "Şahdağ" hələ də "Ağsu"nu məğlub edə bilmir*" ("Futbol+" qəzeti, 2 oktyabr, 2013-cü il); *"Bundan sonra "Bakı" nisbətən fəallaşsada, qələbə topu da qonaqlardan gəldi*" ("Futbol+" qəzeti, 4 avqust, 2013-cü il).

2) Peşə adı komanda adına çevrilir. Məs.: *"Neftçi" belə səviyyəli transferlərlə uğurlu nəticə göstərməliydi*" (yenə orada); *"MOİK "Bakı"nın bazasında aşkar outsayder "Energetik"i sınağa çəkib*" ("Futbol+" qəzeti, 5-6 oktyabr, 2013-cü il).

3) Quş adı komandanın adına çevrilir. Məs.: *"ilk qarşılaşmanızı səfərdə "Simurğ" a qarşı keçirəcəksiniz*" (525-ci qəzet.4 avqust,2012 – ci il)

4) Termin terminin əvəzinə işlənmişdir. Məsələn, *"komanda"* termini əvəzinə mətnə *"Zaqatala təmsilçisi"* terminoloji birləşməsi işlənmişdir və üslubi məqam yaranmışdır. Məsələn: *Zaqatala təmsilçisi yeni mövsüm üçün heyətini gücləndirib.* (yenə orada). Yaxud da həmin komandanın baş məşqçisinin adı ilə də işləyə bilər: *"Qurban Qurbanovun komandası uğursuzluq zolağından parlaq qələbə ilə çıxdı"*; *"Sanki bu qol Pantiçin yetirmələrini şoka saldı"* ("Futbol+" qəzeti, 5-6 oktyabr, 2013-cü il).

5) Dağ və düzənlik adları komanda adına çevrilir: *"Kəpəz"*, *"Şahdağ"*, *"Göyəzən"*, *"Mil-Muğan"* və s. Nümunə göstərək: *"... bunun müqabilində Allahverdiyevli "Kəpəz"dən uğur gözlədiklərini dedilər"* ("Futbol+" qəzeti, 5-6 oktyabr, 2013-cü il).

6) Şirkət, holding adları komanda adına çevrilir. Məsələn *"Atasport"*, *"Akkord"*, *"Rabitə"*, *"Azəryol-Bakı"*, *"AZAL"* və s.

Mətbuat dilində idman sözlərindən siyasi arenada da istifadə olunur. Məs: *Yeni Azərbaycan Partiyasının 2013-cü ildə keçiriləcək prezident seçkilərində namizədlərin bəlli olması Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında canlanma yaratdı. Bu həm də siyasi rəqabətin favoritinə xas olan hücum strategiyasının kəsərli olmasını nümayiş etdirdi. YAP, Prezident İlham Əliyevin komandası, mövcud iqtidar monolitdir. Əhalinin böyük əksəriyyəti prezidentin siyasətini müdafiə edir. 2013-cü ildə YAP – ın rəsmi qurultayında İlham Əliyevin prezidentliyinə namizədliyi irəli sürüləcəkdir. Və İ.Əliyevin qələbə çalması üçün bütün*

partiya üzvləri və tərəfdaşlarımız səy göstərəcəklər. (Baku Post qəzeti.25.07.2012.№ 29)

Qeyd olunan qəzet səhifəsindən götürülmüş bu mətndə bir sıra idman terminologiyasında işlədilən terminoloji birləşmələrə rast gəlirik: *hücum strategiyası, iddialı qüvvələr, komanda, müdafiə, qələbə* və s.

İdman terminlərinin əksəriyyəti, qeyd etdiyimiz kimi alınmalardır. Bu alınmalar daha çox dilimizə rus dili vasitəsilə keçən Avropa mənşəli sözlərdir. Rus dilinin təsiri xüsusən alınma idman sözlərində özünü daha çox hiss etdirir. Belə ki, bir çox dünya ölkələrində işlənən, eyni zamanda öz orijinal adı Torino olan şəhər bizdə Turin kimi ifadə olunur. Ona görə ki, ruslar məhz bu şəhəri belə adlandırırlar. Şəhərin böyük komandası "Yuventus" dur. Məhz həmin komandanın adı "Yuventus" Turin kimi gedir. Halbuki, həmin şəhər Torinodur. Diqqət edək: "Turinlilər ÇL-in "Qalatasaray"la matçında əsas heyətin iki üzvünü itirib" ("Futbol+" qəzeti, 5-6 oktyabr, 2013-cü il). Eynilə "Bavariya" komandası da rus dilində bu şəkildə ifadə edildiyinə görə dilimizdə də belə işlədilir. Amma orijinal adı "Bayer Münhen" dir və bütün dünya ölkələri də bu cür işlədir. Amma bizim qəzetlərdə "Bavariya" yazılır: "Bayer-04" son 3 oyunda iki dəfə "Bavariya"nı udub" ("Futbol+" qəzeti, 5-6 oktyabr, 2013-cü il).

Dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da ən geniş yayılmış idman növü futboldur. Ona görə də, bizdə qəzetlərdə futbola daha çox yer verilir. Bizdə futbola aid qəzetlər var ki, o qəzetlərdə müəyyən bir hissə idmanın digər növlərinə aid edilir. Ona görə də terminlərin çoxu futbolla bağlıdır. Müstəqilliyimizin ilk illərində daha çox öz dilimizin hesabına yaranan terminlər üstünlük təşkil edirdi. Məsələn, *küncdən vurulan zərbə və ya künc zərbəsi, 11 metrlik cərimə zərbəsi, qapıdan vurulan zərbə və s.* İndi bunlarla yanaşı daha çox beynəlmiləl sözlər, dünya ölkələrinin çoxunda işlədilən terminlərdən istifadə olunur. Məsələn *küncdən vurulan zərbə indi- korner (corner) kimi, 11 metrlik cərimə zərbəsi- penalti (penalty) kimi, oyundan kənar vəziyyət - ofsayt* kimi istifadə olunur.

Bunlarla yanaşı elə sözlər var ki, onlar öz dilimizin hesabına yaranıb. "Qapıçı" belə sözlərdəndir. Amma çox təəssüf ki, son dövrlərdə bəzən "qapıçı" termini yox, məhz ingilis sözü olan "qalkiper" (goalkeeper) işlədilir. Eyni zamanda "cərimə zərbəsi"nin yerinə yenə də ingilis sözü olan "fol" (foul) işlədilir. Bu yersiz sözlər dilimizdə ağırlıq yaradır. Çətin ingilis dilli sözlərin işlədilməsinin əvəzinə öz dilimizin hesabına yaranan terminlərə müraciət etməyimiz daha məqsədə uyğun

olar.

Mətbuat dilində məcazlaşmış idman terminləri geniş dairədə işlənir. Məs: "Ağ-göylər" in həmişə olduğu kimi, "transfer bazarı"ndakı passivliyi sərgilənən futbola təsirsiz ötüşə bilməzdi." ("Futbol+" qəzeti, 4 sentyabr, 2013-cü il) Burada "Ağ-göylər" dedikdə "İnter" futbol komandası nəzərdə tutulmuşdur ki, bu rənglər də bu klubun geyiminə aiddir. "Amma reallıq budur ki, "təyyarəçilər" hamıdan yüksəkdə uçmaqdadır" ("Futbol+" qəzeti, 12 sentyabr, 2013-cü il). Burada da "təyyarəçilər" dedikdə "AZAL" komandası nəzərdə tutulmuşdur. Bu da metonimiyanın bir forması olan sinekdoxa sayılır. "Bakı Olimpiadadan əlini üzdü" cümləsində küllün bir hissəsi işlənmişdir. Bütün formada cümlə belə olmalıdır: Bakı əhli, Bakı camaatı, Bakı idmançıları Olimpiadadan əlini üzdü. Burada – mətndə eyni zamanda "əlini üzmək" frazeologizmi, sinekdoxa (bədi təsvir vasitələrindən biri) işlənmişdir.

Dissertasiyanın **2.5. yarım fəslində Azərbaycan dilində idman terminlərinin leksikoqrafik təsviri (lüğətlər)** araşdırılır.

Dilimizdəki idman leksikası lüğət tərkibində önəmli yer tutur. Sahənin sözləri lüğətlərdə verilmiş və lüğətlərin inkişaf gedişində həcmi, sahələri dəyişərək yeniləşmişdir. Bu sahədə Azərbaycanda S.Əliyevin, H.Rəhimovun, S.Hüseynovun əməyini, fəaliyyətini qiymətləndirmək lazımdır.

Azərbaycan dilində idman terminlərinin leksikoqrafik təsviri göstərir ki, Azərbaycanda idman leksikasının inkişaf dinamikası lazımi səviyyədədir. Bu dinamika idmanın təkmilləşməsi və inkişafı ilə bağlı gün-gündən yeniləşir. Bu sahədə yeni hadisələrin yaranması, idman ustalığının artması, yeni element və birləşmələrin meydana çıxması, yarış qaydalarının dəyişməsi ilə onları ifadə etmək üçün yeni terminlər və terminoloji birləşmələr meydana çıxır və təbii ki, yenə də formalaşacaqdır.

Dissertasiyanın "Nəticə" hissəsində tədqiqatdan əldə olunmuş elmi qənaətlər ümumiləşdirilir.

1. Azərbaycan dilinin idman leksikasının formalaşması təxminən V əsrə təsadüf edir. Qədim idman terminləri Azərbaycan dilində xüsusi lay təşkil edir. Bu lay qədim idman sahələrinin keçmişini qoruyub saxlamışdır. Qədim idman leksikası Azərbaycan dilinin yazılı abidələrinin dilində və digər türk dilli abidələrdə qorunur.

2. İdman leksikasının böyük bir qismini təşkil edən əcnəbi sözlər dilimizdə fonetik, qrammatik və semantik dəyişikliyə məruz qalır.

3. İdman leksikasında məcazlaşma prosesi fəaldır.
4. Dissertasiyada Azərbaycan dilinin idman leksikasında bütün idman növləri sahələrə bölünmüş, sistemə salınmışdır.
5. İdmanın ənənəvi növləri öz inkişafını yeni formalarla davam etdirmiş və bu xüsusda yeni terminoloji vahidlər yaranmışdır.
6. İdman leksikasında gedən təbii bir proses – semantik proses analiz olunmuşdur. Bu prosesi yaradan çoxmənəlilik, omonimlik, dubletik və antonimlik hadisələri əsasında prosesin intensivliyi aşkar olunur.
7. Azərbaycan dilinin idman leksikası zəngindir. Dilin öz sözləri ilə birlikdə şərq və qərb mənşəli sözlər də mövcuddur. Daxiolma prosesində bu sözlər dilin öz quruluşuna uyğun formalaşmışdır.
8. Azərbaycan idman leksikasının KİV-də araşdırılması göstərir ki, dilin zəngin resursları mətbuat dilində qorunub saxlanılmışdır.
9. Azərbaycan dilində idman terminlərinin leksikoqrafik təsvirini lazimi səviyyədə hesab etmək olar. Müstəqillik illərində bu sahədə lüğətlər nəşr edilmişdir.
10. Azərbaycan dilinin leksikasını qohum dillə (Azəri türkcəsi-Türkiyə türkcəsi) müqayisəli araşdırılmasından məlum olmuşdur ki, hər iki dilin leksikasında fonetik tərkibi cüzi fərqlənən sözlər və terminlər vardır. Bu sözlər adətən eyni mənə versələr də fərqli mənələrdə işlənən leksik vahidlər mövcuddur.
11. Tipik əlamətlərdən biri idman termin və ifadələrinin əmr formasında işlənməsidir. Bu formalar elliptik xarakter daşıyır.
12. Azərbaycan dilinin idman leksikasında elə leksik vahidlər vardır ki, dilə termin kimi gəlib adi sözə çevrilmişdir və ya dilin öz sözü terminə çevrilmişdir. Bu, Azərbaycan idman leksikasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir.

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar aşağıdakı kitab, məqalə və tezislər çap olunmuşdur:

1. İzahlı idman terminləri. Bakı, 2011. 193 s.
2. Alınma terminlərin xüsusiyyətləri. Onomastika. Elmi-onomastik jurnal №1. Bakı. 2009. s. 135-139
3. Azərbaycan dilinin idman terminologiyasının formalaşması və inkişaf yolları., "Tədqiqələr". Bakı. 2009. №3. s.116-122.
4. Azərbaycan dilində idman terminlərinin quruluş mənşə xüsusiyyətlərinə dair. BDU, Dil və ədəbiyyat, beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. № 5. Bakı. 2009. s.36-39.
5. İdmana aid sözlərin- oyun adlarının yaranma tarixi və əsas istiqamətləri. Onomastika, elmi-onomastik jurnal №1. Bakı. 2010. s. 124-129.

6. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında idman oyunlarının adları. AMEA, Terminologiya məsələləri. Bakı. 2010. s.169-178.
7. Azərbaycan dilində idman terminlərinin sahələr üzrə nizama salınması. ADU. Mədəniyyətlərarası dialoq: Linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq Elmi Konfrans. Bakı. 2010. s. 2 .
8. Словарь спортивных терминов в азербайджанском языке. ТИЛТАНЫМ, Языкознание. Институт языков Казахстан. Алматы. 2011. с.219-223.
9. Uşaq oyun adlarının yaranma tarixi. ARTN. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı. 2011. s.115-116.
10. İdman leksikasının tədqiqi məsələləri. Slavyan Universiteti. Bakı, 2013. s.29-34.
11. İdman leksikası KİV-də .Filologiya Məsələləri. №10. 2013.31-39 .
12. Спортивные термины Европейского происхождения в азербайджанском языке, их заимствование и пути перехода на язык. Вестник Московского Городского Педагогического Университета. №4. 2013. с.102-108.
13. Sport Tourism Consumer Motivation (İdman turizmi və istehlakçı motivasiyası). International Tourism Congress. Antalya, 2014.2

Резюме

Диссертационная работа была посвящена особым терминологическим единицам спортивной лексики Азербайджанского языка, их фонетическому, грамматическому, лексическому строению, семантическому процессу, идущему в спортивных терминах и словах, степени их разработанности, направления заимствования терминов в язык, состоянию языка в прессе и динамике развития.

Исследовательская работа состоит из введения, двух глав, заключения, использованной литературы и краткого словаря спортивных терминов.

Во введении показана актуальность научной работы, научная новизна, цель и задачи, методы, применяемые в процессе исследования, теоретическая и практическая значимость исследования, основные положения диссертации, выносимые на защиту, объект и предмет исследования.

Первая глава диссертационной работы «История формирования и развития спортивной лексики Азербайджана» состоит из следующих параграфов:

- 1.1. Проблемы исследования спортивной лексики.
- 1.2. История возникновения спортивной лексики и ее развитие.
- 1.3. Фонетические, грамматические и семантические особенности спортивной лексики.

Вторая глава под названием «Сферы, происхождение и способы возникновения спортивной лексики Азербайджана» состоит из пяти параграфов:

- 2.1. Области спорта и их отражение в языке
- 2.2. Происхождение и способы возникновения спортивной лексики.
- 2.3. Заимствованные спортивные термины и способы их усвоения.
 - 2.3.1. Интернациональные спортивные термины.
- 2.4. Спортивная лексика в СМИ.
- 2.5. Лексикографическое отображение спортивных терминов в азербайджанском языке (словари).

В заключении диссертации были обобщены научные выводы,

Sport Lexicology in Azerbaijan Language

Summary

Dissertation is about the sport terms, their phonetical, grammatical, lexical structure, semantical process, ways of borrowing and assimilating to the language, position in Mass Media and development dynamics in Azerbaijan Sport Lexicology

The research consists of 2 chapter, literature and sport terms vocabulary.

The main arguments of the research, its scientific purpose and obligations, methods used during the research, the theoretical and practical significance, its object and subject are defined in the Introduction. The first chapter is called “ The Formation of Azerbaijan Sport lexicology and its Development”. It consists of 3 subchapters:

- 1.1. Researches on Sport Lexicology
 - 1.2. Sport Lexicology Formation and Development
 - 1.3. Phonetical, Grammatical and Semantical peculiarities of Sport Lexicology
- Second chapter is called “Origin of Sport Lexicology, Their Division on the Fields”. It consists of 5 subchapters.
- 2.1. Sport Fields and their Transparency in the Language
 - 2.2. Sport Lexicology Origin and their Formation
 - 2.3. Borrowing Sport Terms and their Assimilation
 - 2.3.1. International Sport Terms
 - 2.4. Sport Lexicology in Mass Media
 - 2.5. Lexicographic Description of Sport Terms. (Vocabularies).
- The outcomes are concluded in the “Result”

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

Халилова Айсель Захид кызы

СПОРТИВНАЯ ЛЕКСИКА НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

5706.01 – Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur
Tiraj-100

ВАКУ – 2014